

İPƏKÇİLİK

Azərbaycanda ipəkçiliyin qədim tarixi vardır. İpəkçiliklə ilk dəfə Çində məşğul olmuşlar. İpəkqurdu toxumu isə daha sonralar Orta Asiyaya, oradan da İran və Azərbaycana gətirilmişdir.

Azərbaycanda ipəkçiliyə V-VI əsrlərdən başlanmışsa da, o, bir təsərrüfat sahəsi kimi, sonrakı dövrlərdə tədricən ölkənin bütün bölgələrində yayılmışdır. M.Kalankatuklu "Alban tarixi" adlı əsərində Albaniyada ipəkçiliyin geniş yayıldığını xəbər verir [56]. Mingəçevirdən arxeoloji qazıntılar zamanı zərif toxunmuş parça qalıqları, ipək, yun və pambıq ipinin nümunələri tapılmışdır [57]. Bütün bunlar Azərbaycanda qədimdən ipək, yun və pambıq sapından və parçalardan istifadə edildiyini bir daha təsdiq edir.

Azərbaycanda ipəkçiliklə əlaqədar olaraq, VII əsrin əvvəllərindən etibarən çoxlu tut bağları olmuşdur [58]. İpəkçilik VII-VIII əsrlərdə daha da genişlənir. IX-X əsrlərdə Azərbaycanda ipəkqurdu toxumu yetişdirməyə ciddi fikir verilməklə, bu sahə ilə bəzi əyalətlərdə yerli əhali daha çox məşğul idi [59].

Orta əsr tarixçiləri də öz əsərlərində Azərbaycanda, xüsusilə Bərdə və Şirvan əyalətlərində əhalinin ipəkçiliklə məşğul olduğunu yazmışlar. X əsrdən etibarən ipəkçilik Azərbaycanda daha genişlənir. Həmin dövrə aid ərəb mənbələrində xəbər verilir ki, "Bərdədən çoxlu ipək ixrac olunur. İpəkqurdlarını heç kimə məxsus olmayan tut ağaclarının yarpağı ilə bəsləyirlər. Oradan İrana, Xuzistana çoxlu miqdarda ipək göndərilir" [60].

Ölkədə ipəkçiliyin inkişafı XIII-XV əsrlərdə də davam edir. Beləliklə də ipəkçilik əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti olmaqla yanaşı, həyat və güzəranı üçün gəlirli bir sahəyə çevrilir. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycanın Bərdə, Şirvan, Şəki və başqa əyalətləri barama və ipək sapı istehsal edən bölgələrə, Şamaxı, Gəncə və Təbriz kimi iri şəhərləri isə ipək parça toxuyan mərkəzlərə çevrilir [61]. Yerli ustalar tərəfindən hazırlanan ipək sapı, ipək parçalar və habelə başqa ipək məmulatının Şərqi və qərbi bazarlarında geniş alıcısı olmuşdur. Daha doğrusu, Azərbaycan ipəyi öz keyfiyyəti, incə və zərifliyi baxımından yüksək şöhrət qazanmışdır. Xarici bazarlara Bərdə, Şəki, Gəncə, Şamaxı ipəyi daha çox göndərilirdi [62].

Böyük şair Nizami Gəncəvinin əsərlərində barama və ipəkdən toxunma müxtəlif növ parçalar haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik:

İpək yetirməkdə iki cins qurd var,
Ziddir od-su kimi həmişə onlar.
Biri baramanı toxuyur bir-bir,
O biri karvanla ipək məhv edir [63]

və ya:

İpək qurduna bax, özünə, gör sən,
Həm kəfən, həm xələt toxur ipəkdən [64].

XII əsrdə yaşamış Xaqanınin əsərlərində də bu barədə maraqlı fikirlər vardır:

Barama qurdusa edib qənaət,
Zahid tək evində yaşayır rahat

və yaxud:

Gözəl gəlin tək barama qurdu,
Pərdənin dalında gizli oturdu [65].

XIII əsrin əvvəllərinə aid olan coğrafi əsər "Əcaib əd-dünya"da deyilir: ipək istehsalı Bərdə ilə yanaşı Azərbaycanın başqa əyalətlərində də (Beyləqan, Təbriz, Gəncə, Şabran) geniş şəkil almışdır. Şabranda daha çox xamna - xam ipək istehsal olunurdu. Beləliklə, XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərində ipək istehsalının mərkəzi Arrandan Şirvana keçir. Şirvan isə özünün ipək istehsalına görə nəinki Azərbaycanda, hətta Yaxın və Orta Şərqdə də ən böyük bir mərkəzə çevrilir [66]. Bir çox halda Azərbaycanda hazırlanan əla keyfiyyətli ipək parçalar ölkəyə gələn tacir və səyyahların nəzərini cəlb edirdi [67]. XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş R.Klavixo göstərir ki, ən çox ipək istehsal edən Gilan və Şirvan əyalətləri idi. Bu əyalətlər ipək ticarətində böyük üstünlüyə malik idilər. İpək almaq üçün buraya Genuya və Venesiya tacirləri gəlirdilər [68].

XV əsrin 70-ci illərində Şamaxı şəhərində olmuş İtaliya səyyahı Kontarini yazırdı ki, bu şəhərdə yüksək keyfiyyətli ipək parçalar hazırlanır [69]. Həmin dövrlərdə Şamaxıdan Rusiyaya, İraqa, Suriyaya və başqa ölkələrə daha çox ipək aparılırdı. XVI-XVII əsrlərdə də Şirvan ipək istehsalına görə Yaxın Şərqdə öz üstünlüyünü saxlaya bilmişdi. Şirvan ipəyinin xeyli hissəsi yenə də Asiya və Avropanın bir çox ölkələrinə göndərilirdi [70]. Xarici ölkələrə satışı göndərilən ipəkdən əlavə məhsulun xeyli hissəsi daxildə ipək toxuculuğunu təmin etmək üçün istifadə edilirdi.

XVII əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda olmuş A.Olearinin verdiyi məlumata görə, burada hər il 10-20 min tay xamna toplanırdı. Ondan 3000 tay Şirvanın, 2000 tay Qarabağın payına düşürdü (hər tay təxminən 5,5 pud idi). Deməli, hər il Şirvanda 16,5 min pud, Qarabağda isə 11 min puda qədər xamna istehsal olunurdu [71].

1679-cu ildə Şirvan tacirləri Rusiya hökumətinə müraciət edərək xahiş edirlər ki, onlara Rusiya ərazisindən keçib Qərbi Avropa ölkələrinə xamna aparmağa icazə versin. Birinci il satışa 48000 pud, sonrakı illərdə isə daha çox xamna aparılmışdır. Həmin illərdə isə ölkədə təxminən hər il ən azı 100-125 min pud xamna

istehsal olunurdu.

Beləliklə, Azərbaycandan xamnanın böyük bir qismi başqa yerlərə satışı aparılırdısa, xeyli hissəsi yenə də ölkənin daxilində istifadə olunurdu. Şardenin məlumatına görə (XVII əsrin 70-ci illəri) yalnız Təbrizdə hər il 6000 tay - təxminən 33 min pud xamna işlənirdi. Xamnanın geniş istehsalı Azərbaycanın Naxçıvan, Marağa, Gəncə və başqa vilayət və şəhərlərinin iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Beləliklə, həmin dövrlərdə Azərbaycan ipək istehsalına görə Yaxın Şərqdə ən böyük ölkələrdən hesab olunurdu [72].

Azərbaycanda ipəkçilik təsərrüfatının inkişafı davam etməkdə idi. Bu sahə ilə əhali ölkənin imkan və şərait olan bütün bölgələrində məşğul olurdu. XVII-XVIII əsrlərdə Şamaxı, Gəncə, Təbriz və Ərdəbil şəhərləri ipək məmulatı istehsalı baxımından toxuculuq mərkəzi kimi tanınmaqla yanaşı, ipək parça ticarətinin mərkəzi kimi də məşhurlaşmışdır.

Artıq XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiyada toxuculuq sənayesinin daha da inkişafı Azərbaycanda baramaçılığın artmasına təkan verdi. Hər iki ölkənin iqtisadiyyatına müsbət təsir edən belə bir sərfəli ticarət əlaqəsi Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olmasından sonra xeyli güclənmişdi. 1836-cı ildə çar hökuməti Nuxada "Cənubi Qafqazda ipəkçiliyi və ticarət sənayesini inkişaf etdirmək" adlı cəmiyyət yaratdı [73]. Beləliklə də, Azərbaycan ipəyinə olan ehtiyacın artması ölkədə barama istehsalına da diqqəti nisbətən artırırdı. XIX əsrin 40-cü illərində Cənubi Qafqazda istehsal olunan 34 min pud ipəyin 29 min pudu Azərbaycanın payına düşürdü [74]. Toplanan həmin məhsulun 40 faizə qədərini isə Nuxa qəzası verirdi. Yenə də məhsulun xeyli hissəsi Rusiyaya aparılırdı. Belə ki, 1850-1861-ci illərdə yalnız Bakı quberniyasından Rusiyaya 106946 pud xamna göndərilmişdi [75].

XIX əsrin ortalarında ölkədə yaranmış əlverişli şərait, Azərbaycan ipəkçilərinin zəngin bilik və təcrübəsi, ipəkçiliyin ölkənin iqtisadiyyatındakı mühüm rolu onun daha da inkişafına təkan verdi. Lakin 60-cü illərin əvvəllərindən barama qurdlarının xəstəliyə tutulması nəticəsində Azərbaycanın bütün ipəkçilik rayonlarında məhsul istehsalı azalaraq bu təsərrüfat sahəsi xeyli zərər çəkmişdir. 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ipəkçilik təsərrüfatı yenidən yüksəlişə başlayır ki, bu da ipəkçiliyin ümumi inkişafına güclü təsir göstərir. 1871-ci ildə yalnız Nuxa və Şuşa qəzalarında 135800 pud, 1873-cü ildə 158310 pud, 1874-cü ildə 159604 pud barama istehsal edilmişdi [76]. Azərbaycanın başqa qəzalarında da barama istehsalı xeyli artmışdı. Həmin illərdə Cənubi Qafqaza yüksək keyfiyyətli Yaponiya, Xorasan, Buxara və İtaliya barama qurdu toxumu gətirilməyə başlamışdı ki, bu da məhsuldarlığa xeyli təsir etmişdi. Bundan başqa Ordubad ipəkçiləri Fransadan alınan barama qurdu toxumunu bəsləyərək yüksək məhsul ala bilmişlər. Daha sonralar bu barama qurdu cinsi bütün Azərbaycana yayılmışdı [77].

Azərbaycan ipəkçiləri öz yüksək keyfiyyətli barama və ipək məhsuluna görə dafələrlə Cənubi Qafqaz (1861, 1889-cu illər) və Moskva (1861-ci il) sərgilərində iştirak edərək fəxri mükafata layiq yerləri tutmuşlar.

1887-ci ildə Tiflisdə "Qafqaz ipəkçilik stansiyası"nın açılması ilə kumdarlıqda böyük canlanma yarandı [78]. İki ildən sonra bu stansiya Oğuzda (Nuxa qəzası), Lənbəranda (Şuşa qəzası) özünün şöbələrini açdı. Daha sonra Qaxda, Nuxada, Ağdamda, Bərgüşadda, Zaqatala və başqa yerlərdə də yeni şöbələr açılır. Zaqatalada ipəkçilik məktəbi təşkil olunur və bu məktəbdə bacarıqlı və bilikli müəllimlər dərs deyirdilər [79]. İpəkçiliyi inkişaf etdirmək məqsədilə 1898-ci ildə Göyçayda ipəkçilik sərgisi təşkil olunmuşdu. Sərgidə olan 82 eksponatdan 17-si mükafata layiq görülmüşdü [80]. Bütün bunların nəticəsində XIX əsrin sonlarında barama qurdu toxumunun keyfiyyəti xeyli yüksəlmiş, ipəkçiliyin ümumi inkişafı artmışdır.

XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanın bir çox yerlərində ipəkçiliklə məşğul olurdular. Mühüm ipəkçilik rayonları isə XIX əsrdə olduğu kimi, yenə də Yelizavetpol quberniyası, Bakı quberniyasının Lənkəran, Quba və Göyçay qəzaları, həmçinin Zaqatala dairəsi və Naxçıvan qəzası idi [81].

Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafı üçün əsas amil və şərt tut bağlarının salınması, becərilməsi və bu sahənin genişləndirilməsi idi.

Ayrı-ayrı zonalarda tut ağacları xüsusi bağlarda yetişdirilirdi. Bu da tut bağları, bəzi yerlərdə isə toxmacarlıq, yaxud çəkiliq adlanırdı.

Tut ağaclarının çoxalması üçün bir neçə üsuldən istifadə edilirdi (qələmetmə, göz qələmi və s.). Lakin bağbanlar tum vasitəsilə, şitil etmək yolu ilə çoxaltmaya daha üstünlük verirdilər. Toxumla becərilən ağac gövdəli, qollubudaqlı olmaqla bərabər, daha uzun müddət məhsul (yarpaq) verirdi. Çəkil bağlarına lazımı qayğı göstərildikdə bağlar uzun müddət məhsul verə bilirdi.

Tut ağacları və ya çəkil bağları demək olar ki, Azərbaycanın bütün zonalarında mövcud olmuşdur. Çəkil ağaclarına qulluq və qayğı başlıca olaraq qışın sonu, yazın əvvəlindən başlanırdı. Belə ki, ağacların dibi bellənərək torpaq yumşaldılırdı. Qayğıdan asılı olaraq ağaclar daha çox məhsul (yarpaq) verirdi. Hətta Azərbaycanda geniş yayılmış belə bir rəvayət də vardır: Tut bağı olan bir kişi ölərkən oğlunu yanına çağıraraq ona deyir ki, "oğul, bağımızda bir küp qızıl basdırmışam. Əgər diqqətlə axtararsansa onu tapa bilərsiniz". Atanın ölümündən sonra oğul qızıl dolu küpü tapmaq xatirinə bütün bağı çox diqqətlə belləyərək torpağa basdırılmış küpü axtarır. Oğul bütün istək, səy və axtarışa baxmayaraq qızıl küpünü tapa bilmir. Lakin ağacların diblərinin bellənməsi və torpağın yumşaldılması nəticəsində tut ağacları çox yaxşı becərildiyinə görə bol məhsul verir. Oğul indi başa düşür ki, atasının "bağda bir küp qızıl basdırmışam" deməsi çox ehtimal ki, tut ağaclarına lazımı qulluq və qayğı göstərməyə işarə imiş. Nəticədə isə bağdan bol məhsul almaq olarmış.

Cənubi Qafqazda ipəkçiliyin geniş inkişaf etdiyi ərazi Azərbaycan olmuşdur. Hələ XIX əsrin sonunda, Zaqatala mahalı istisna olmaqla, Azərbaycanın 1100 kəndində [82] ipəkçiliklə məşğul olurdularsa, 1914-cü ildə bu rəqəm 2200-ü ötüb keçmişdi [83]. Təkcə Nuxa qəzasında 18 min və Ərəş qəzasında 7 mindən çox kəndli ailəsinin xüsusi

çəkillikləri var idi [84].

Cənubi Qafqazın üç minə qədər kəndində 1,5 milyon nəfər baramaçılıqla məşğul olurdu ki, bunun da bir milyondan çoxu yalnız Azərbaycanın payına düşürdü [85]. 1908-ci ildə Yelizavetpol quberniyası kənd əhalisinin 47,6 faizi, Bakı quberniyası əhalisinin 28 faizi, Zaqatala mahalı əhalisinin 12,1 faizi və Naxçıvan qəza əhalisinin 10 faizi ipəkçiliklə məşğul olurdu [86]. Bəzi qəzalar üzrə isə faiz nisbətən daha yüksək idi. Nuxa, Göyçay, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarının demək olar ki, bütün kəndli ailələrində barama qurdu bəslənilirdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda ipəkçilik artıq kənd təsərrüfatının kütləvi sahələrindən birinə çevrilmişdi.

Azərbaycan kəndində ipəkçiliyin belə kütləvi şəkil almasının əsas səbəblərindən biri onun kənd təsərrüfatının bir sıra sahələrinə nisbətən daha gəlirli olması idi. İpək məhsulu almaq üçün xüsusi sahəyə ehtiyacın o qədər də olmaması, tut ağaclarının istənilən yerlərdə becərilməsi və bu işin az zəhmət və xərclə başa gəlməsi idi. Barama məhsulunun qısa müddətə əldə edilməsi, vaxt etibarilə münasibliyi bu sərfəli təsərrüfat sahəsinin inkişafı üçün əsaslı zəmin yaradırdı.

Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafını təmin edən amillərdən biri də, çəkil plantasiyalarının çoxluğu idi. Onların sahəsi ildən-ilə artırdı. Bu məqsədlə xüsusi şitilliklər salınırdı. Kümədarların - ipəkçilərin çoxu şitili becərməklə bilavasitə özləri məşğul olmur və onu hazır şəkildə alıb əkirdilər [87]. Ona görə də tut və çəkil plantasiyalarının sahəsi xeyli artmışdı. 1910-cu ildə Cənubi Qafqazdakı 55 min desyatin plantasiyadan 50 min desyatını təkcə Azərbaycanın payına düşürdü [88]. Tut bağlarının sahəsi XIX əsrin sonuna nisbətən XX əsrin əvvəllərində iki dəfəyədək artmışdı. Lakin Azərbaycanda ipəkçiliyi daha da inkişaf etdirmək üçün ölkənin təbii imkanları daha geniş idi [89].

XX əsrin əvvəllərində isə yarpaq ticarəti artıq kütləvi şəkil almışdı ki, bu da yarpaq əldə edilməsinin bir növ ipəkçilikdən ayrılması meylini yaratmışdı.

Azərbaycanda ipəkçiliklə məşğul olan əhalinin bir hissəsi yarpağa artan tələblə əlaqədar olaraq, yalnız yarpaq əldə edilməsi və onun ticarəti ilə məşğul olurdu. Şitilliklərin salınması, onların becərilməsi və ayrı-ayrı sahələrə köçürülməsi, bu üsulla salınmış çəkil bağlarına baxılması və nəhayət, yarpaq əldə edilməsi, onun bazarda satılması ipək qurdu bəslənməsindən ayrılmış, daha doğrusu, bu sahə artıq ixtisaslaşmışdı. Məlumdur ki, "...ictimai əmək bölgüsü əmtəə təsərrüfatının və kapitalizmin bütün inkişaf prosesinin əsasıdır" [90].

Azərbaycanda ipəkçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq XX əsrin əvvəllərindən etibarən baramaçılıqda əsas yem mənbəyinə-yarpağa olan tələbin artması nəticəsində geniş çəkillik təsərrüfatı yaranmış və beləliklə də çəkil plantasiyaları ticarət bağçılığı, tut yarpağı isə artıq əmtəə xarakteri almışdı [91].

İpəkçilikdə yem bazasından sonra ikinci mərhələ ipəkqurdu toxumu əldə edilməsi və qurdun bəslənməsindən ibarət idi. İpəkqurdu toxumu baramaçılar tərəfindən hasil edilir və ya xaricdən satın alınır.

Bəzən xarici ölkələrdən gətirilən ipəkqurdu toxumu xəstəliyə tutulmuş

olurdu, bu da ipəkçiliyin inkişafına, təbii olaraq, mənfi təsir göstərirdi. Lakin Türkiyədən alınan "Bağdad" növlü ipəkqurdu toxumu Azərbaycan şəraitinə daha münasib olub yaxşı məhsul verirdi.

Azərbaycana ipəkqurdu toxumunun gətirilməsi və onun alğı-satqısı ilə xüsusi firmalar məşğul olurdular. Ölkəyə toxum gətirən firmalar bəzən gətirdikləri toxumu bütövlükdə tacirlərə və ya fabriklərinə nağd pula və ya nisyə verirdilər. Onlar da öz növbəsində aldıkları toxumu ya kumdarlara nisyə paylayır, ya da xırda satışı tacirlərinə və möhtəkirlərə nağd pula satırdılar [92].

Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında bəzi sahibkarlar həmçinin ipəkçiliklə də məşğul olur və bundan əlavə gəlir əldə edirdilər. Onlar geniş tut bağlarına, eləcə də ipəkqurdu əldə etmək üçün hər cür şəraiti olan müəssisələrə malik idilər və onlardan hər biri muddla tutulmuş işçi qüvvəsindən - fəhlələrdən istifadə etməklə ildə orta hesabla 2.000 qutu ipəkqurdu bəsləyirdi [93].

XIX əsrin sonunda Qafqaz ipəkçilik stansiyasının təşəbbüsü ilə Azərbaycanın bir sıra rayonlarında yeni nümunəvi kumxanalar tikilir və əhaliyə barama bəsləmənin qaydaları öyrədilirdi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ipəkçiliklə daha geniş halda Şirvan, Qarabağ, Naxçıvanda, Şəki-Zaqatala və Lənkəran-Astara zonalarında məşğul olmuşlar. Həmin dövrdə ölkədə barama qurdunun Bağdad, Xorasan, İtaliya, Yaponiya, İstanbul və müsəlman növləri bəslənirdi. Müsəlman növünə "dədə-baba" baraması da deyilirdi. Nuxada yerli ipəkqurdu növü də olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda Yaponiya ipəkqurdu növü daha geniş yayılmışdı. Həmin ipəkqurdu yaşıl, sarı və ağ rənglərdə olurdu. Ən yaxşı cins isə yaşıl rəngli növ sayılırdı.

İpəkqurdu toxumu satın alınırılsa da, lakin Azərbaycanın ipəkçiliklə məşğul olan bəzi yerlərində onu ənənəvi üsulla da əldə edirdilər. Bunun üçün nisbətən bərk, sağlam, beli boğma, iri və gözəgörünməli baramalar seçilib təmiz yerdə parçanın üstünə düzülürdü. Dörd-beş gündən sonra baramaların içindən kəpənəklər (pırlar) çıxırdı. Həmin kəpənəklər kağız, kətan və ya bezin üzərinə qoyulurdu. İki-üç gündən sonra isə kəpənəklər toxum tökürdülər. Toxumlar əvvəl sarımtıl rəngə çalır, sonra isə qaralırdı. Kəpənəklər öldükdən sonra toxumlu parça su ilə yuyulur (suya çəkilir), beləliklə də toxumlar parçadan ayrılırdı. Daha sonra toxumlar qurudularaq kiçik kisəcikdə və ya gil qablarda sərin yerdə saxlanılırdı. Sərinlik verilsin deyə, bəzən toxum qabına azacıq düyü də tökülürdü. Toxum həmçinin bükülü kağızda saxlanılırdı.

Azərbaycanda barama qurdu toxumunun oyaılması üçün qədim və geniş yayılmış ənənəvi üsuldən istifadə edilirdi. Bu işlə əsasən qadınlar məşğul olurdular. Bunun üçün yaz ayında, daha doğrusu, tut ağacının yarpaqlayan vaxtı, toxum ağ parçadan hazırlanmış kisəciyə tökülüb ağzı tikilirdi. Qadınlar həmin kisəciyi qoyunlarında saxlamaqla toxumu oyaırdılar. Onlar gündə bir neçə dəfə toxumlara baxır və ehməlcə qarışdırırdılar. Bəzən də toxum kisəciyini çoban papağının içinə qoyub isti yerdə-ocaq qırağında saxlayırdılar. Toxum

vaxtşını qarışdırılırdı. Belə bir qayda ilə toxum oyatmaq daha münasib hesab olunurdu. Toxumu oyatmaqdan ötrü daha bir üsuldən istifadə edilirdi. Bunun üçün toxumu qalın kağız və ya taxtanın üstünə sərib ocağın yanına və ya gün tutan yerə qoyurdular.

Barama qurdu toxumu növündən, şəraitdən asılı olaraq əsasən 5-7 günə oyanırdı. Toxumların oyadılmasından əvvəl onlara ağarana qədər gün dəysin deyər, tabaqda və ya başqa qabda havaya çıxarırdılar. Toxumun oyadılması üçün başlanğıc gün, adətən həftənin müqəddəs sayılan günü "cümə axşamı"nı seçirdilər.

Maraqlıdır ki, təbiətşünas alim H.Zərdabi ipəkqurdu toxumu oyadan alətin modelini düzəltmiş və həmin model 1889-cu ildə Tiflisdə təşkil edilən Qafqaz sərgisinə göndərilmişdi. Bundan əlavə alimin həmin sərgidə ipəksarıyan alətin modeli və həmçinin ipək sapı kolleksiyası da nümayiş etdirilmişdir. Hər iki modelə və ipək sapı kolleksiyasına görə H.Zərdabi sərginin üçüncü dərəcəli diplomu və bürünc medalı ilə təltif olunmuşdur [94].

Azərbaycanda barama qurdu yaz aylarında bəslənilirdi. İpəkqurdu toxumunun oyadılıb bəslənməsi ailənin işçi qüvvəsindən, qurdların tut yarpağı ilə təmin olunub-olunmamasından və bir sıra başqa amillərdən asılı olurdu. Adətən bir ailə və ya bir neçə ailə birlikdə bir və bir neçə qutuya qədər toxum bəsləyirdi. Kümədarlıqla məşğul olan ayrı-ayrı tavanalı təsərrüfatlarda isə oyadılan ipəkqurdu toxumunun miqdarı onun iqtisadi imkanından və başqa səbəblərdən asılı olurdu.

İpəkqurdları oyandıqdan sonra barama sarıyana qədər dörd yuxu və beş yaş dövrü keçirirdi: hər bir yuxu həm də qurdun yaş dövrü hesab olunurdu. Onlar yaşayış evlərində, xüsusi küməxanalarda, talvar və ev çardaqlarında, bəzən də tövlələrdə saxlanılırdı. Küməxanalar isə ipəkçiliyin daha geniş yayıldığı rayonlarda mövcud olmuşdur. İpəkqurdu bəslənən yerlər darısqal, qaranlıq və nəm olmamalı idi. Kümədarlar qurdları həmişə hava cərəyanından qoruyurdular. Çünki onlar soyuğa olduqca həssas idilər. Qurd bəslənən yerə tərəcə, həsir, qalın bezdən parça və ya qalın kağız sərilirdi. Bu üsulla bəslənən qurdlara qulluq mürəkkəb iş prosesi olmaqla belə zəhmət, səbir və qayğı tələb edirdi. Hətta belə bir atalar məsəli də vardır. "Səbirlə halva bişər, ey qora, səndən. Bəsləsən atlas olar tut yarpağından".

İpək qurdlarının bəslənməsində qadın əməyinin rolu əsas və həlledici olmuşdur. Adətən qurdun oyadılmasından başlamış, onun barama sarımasına və yığımına qədər olan bütün dövrdə əsasən qadınlar işləyirdi. Qurdların yemlənməsi və s. işlər qadınlar tərəfindən görülürdü. Bu iş prosesində kişilər də çalışırdılar. Yarpağın qırılması və daşınmasında əsasən kişi əməyindən istifadə edilirdi. Qurd üçün gündə iki dəfə-səhər və axşamçağı yarpaq qırılırdı. Təcrübəli kümədar isti vaxtda yarpaq qırmırdı. Əkər küməxana və ya qurd saxlanan yer tut ağaclarının yaxınlığında olarsa, onda yarpaq çiyində daşınırdı. Qurdun düzgün və yaş dövrünə görə yemlənməsi məhsuldarlıq üçün əsas və həlledici şərt hesab olunurdu.

Barama qurdlarının birinci yuxusu qara yuxu (qara yuxu dərin yuxu, uzun çəkən yuxudur), ikincisi, cümsaz-cəmsaz və ya hacı yuxu, üçüncüsü, kiçi yuxu, dördüncüsü isə ulu yuxu adlanırdı. Dördüncü yuxudan sonra barama qurduna xirik də deyilirdi. Beləliklə

də qurdun dörd yuxusu dörd yaş və dördüncü yuxudan sonrakı dövr beşinci yaş dövrü hesab olunurdu. Birinci yaş dövrü 6 gün davam edir. Həmin dövrdə axırını iki günü qurdlar yeməkdən qalır və yuxulu - süst vəziyyətdə olurlar. Birinci yuxu zamanı qurdlara yarpaq doğranmış halda verilir. İkinci yuxudan etibarən qurdlar yarpaqla (şax çubuq halında) yemlənilir.

Qurdların bəslənilməsi zamanı onların inkişaf səviyyəsindəki müxtəliflik yaxşı hal hesab olunmurdu. Ona görə də kumdar qurdların hamısının inkişafının eyni səviyyədə olmasına çalışır və bunun üçün daha tez oyanmış qurdları bir dəfə, sonrakıları isə iki dəfə yemləməklə, onların eyni yaş səviyyəsi təmin edilirdi. Bu isə məhsuldarlıq üçün mühüm şərt idi. Dördüncü yuxudan 7-8 gün, bəzən də 9-10 gündən sonra barama qurdları şaxa çıxmağa başlayırdılar.

Barama bəsləmə müddətində havaların yağışlı və soyuq keçməsi məhsuldarlığa pis təsir edirdi. Bəzən də barama qurdları cürbəcür xəstəliklərə tutulurdu. Bərk istilər zamanı qurdlar "ağ buğun" xəstəliyinə tutulurdu. Bu xəstəliyə tutulmuş qurda azacıq toxunan kimi ölürdü. Havanın çatışmaması və normal temperaturun olmaması üzündən qurd "sarı buğun" xəstəliyinə də tutulurdu. Qurdun ən ağır xəstəliyi "astma" xəstəliyi hesab olunur. Əgər "ağ buğun", "sarı buğun" xəstəliklərinə tutulmuş qurdlar az və keyfiyyətsiz məhsul verirdilərsə, "astma" xəstəliyinə tutulmuş qurdlardan heç bir məhsul alınmırdı.

Barama qurdu bəslənilən otaqların havası təmiz, istiliyi normal olurdu. Otaqlar təmiz saxlanılmaqla, hər cür həşərat və zərərvericilərdən və quşlardan qorunurdu. Barama bəslənən otağın içərisində gözəgörünən yerdə yumurta qoyardılar ya da kumxananın girəcəyindən heyvan kəlləsi - at kəlləsi, maral buyuzunu və s. asardılar ki, bununla da guya baramanı pis gözdən - bədnəzərdən qoruyardılar.

Barama qurdunun toxumunun oyadılmasından onun baramasına vaxtına qədər təxminən 35-40 gün çəkirdi. Kumdarlar qurdun dördüncü yuxusundan bir neçə gün sonra artıq hiss edirdilər ki, qurdlar az yeyir və sarımtıl rəngə çalırtdılar. Belə bir vaxtda, qurdların yerləri genişləndirilir və onların barama sarıması üçün otaqlara şax düzülürdü. Bunun üçün başlıca olaraq qurumuş tırpəkdən, eləcə də qızılağac, qarağac, palıd şaxı, sarısağ və başqa ağac budaqlarından və ya bitkilərdən istifadə olunurdu. Adətən şax çalınçarpaz halda, yəni elə döşənirdi ki, qurda zədə dəyməsin və onun şaxın üstünə çıxması asan olsun. Həmin dövr qurdun şaxa çıxma və barama sarıma mərhələsi hesab olunur. Beləliklə də barama bir neçə gün (təxminən 5-6 gün) bərkimək üçün şaxda saxlanılır və daha sonra yığım başlanırdı. Bəzən buna baramanın dərilməsi də deyilirdi. Adətən baramanın yığımında ailə üzvləri, qonum-qonşu iştirak edirdilər. Lakin daha çox barama yetişdirən ailələr isə bunun üçün iməcilik ya hov təşkil edirdilər.

Barama yığıldıqdan sonra onu dərhal günün altında qurudardılar, buna isə baramanın "boğulması" deyilirdi. Qurudulma əməliyyatı az vaxtda qurtarmalı idi. Təcrübə göstərmişdir ki, həmin müddətdə barama qurudulmadıqda-boğulmadıqda kəpənəklər baramanı deşib çıxı bilirdilər. Bir qutu toxumdan 18-24 *kq* barama götürülərdisə, bu,

yüksək məhsul hesab olunardı.

Azərbaycanın ipəkçilik təsərrüfatında ilk və əsas mərhələ sayılan qurd bəsləmə üsulu çox sadə olsa da belə, lakin XX əsrin əvvəllərində ölkədə barama istehsalında nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf müşahidə edilirdi. Onu göstərmək kifayətdir ki, 1914-cü ildə Azərbaycanda 231 min pud barama istehsal olunmuşdu. Cənubi Qafqazda isə barama istehsalı 320 min puda çatmışdı [95]. Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Cənubi Qafqaz üzrə barama istehsalında Azərbaycan birinci yeri tuturdu. Belə ki, barama məhsulunun 2/3 hissəsindən çoxu onun payına düşürdü [96].

Ölkədə istehsal olunan baramanın ilk emalının elə yerindəcə aparılması daha münasib hesab olunurdu. Çünki yaş barama uzaq məsafəyə çatana qədər öz keyfiyyətini itirir və böyük itkiyə səbəb olmaqla, həm də baha başa gəlirdi.

Azərbaycanda barama istehsalı ilə ipək emalı sənayesi bir-biri ilə sıx surətdə bağlı idi. Hər sahə arasında mövcud iqtisadi əlaqə və eyni zamanda qarşılıqlı asılılığın nəticəsi idi ki, həmin sahələrin hər hansı birində baş verən bu və ya digər dəyişiklik dərhal o birində də özünü göstərirdi. Barama istehsalı və ona olan tələbat burada mühüm rol oynayırdı. Çünki ipək emalı müəssisələrinin sayı artdıqca, baramaya olan ehtiyac artırdı. Digər tərəfdən, ölkədəki bol barama məhsulu ayrı-ayrı tavanalı şəxslərdə çox zaman ipək emalı müəssisəsi açmaq həvəsi oyadırdı. Deməli, barama istehsalının artımı, yaxud azalması öz növbəsində ipək emalı sənayesinin gah inkişafına, gah da zəifləməsinə gətirib çıxarırdı [97].

Barama yığıcı

Barama qəza mərkəzlərində və həftə bazarları olan kəndlərdə satılırdı. Barama sahibləri hazır məhsuldan öz ehtiyacları üçün ayırırdıqdan sonra qalmış baramanı çox vaxt yaş halda satırdılar. Qurudulmuş baramanın satışı o qədər də sərfəli deyildi. Adətən barama nağd pula və ya da nisyə verilirdi. Baramanın əsas alıcıları ya ipək sarıyan karxana, fabriklər və ya da möhtəkiərlərdən ibarət olurdu. Kəndbəkənd gəzib barama alveri ilə məşğul olan xırda alverçilər də vardır.

Azərbaycanda baramanın alğı-satqı məzənnəsi müxtəlif olmuşdur. Məhsulun tədavülü məsələsi hələ ipəkqurdu bəsləmə mövsümünün əvvəlində müəyyən edilirdi. Bu sahədə Azərbaycan qəzaları bir-birindən fərqlənirdi. Nuxa qəzasında ipək sənaye sahibkarları məhsulu ya bilavasitə baramaçılardan, ya da barama ticarəti ilə məşğul olan iri möhtəkiərlərdən alırdılar. Fabriklər və möhtəkiərlər arasında böyük rəqabət gedirdi.

Qarabağda barama satışı Azərbaycanın digər yerlərindən fərqli olaraq yalnız binəkdər və fabriklərinin əlində idi. Adətən, hər mövsümdə Ağdama toplaşan möhtəkiərlərin "müzakirə qurultayı" çağırılırdı [98]. Barama bəslənən kəndlər müəyyən sərhəd əsasında baş möhtəkiərlər və iri fabriklər arasında bölünür və yalnız bundan sonra barama alğı-satqısına başlanırdı. Bölgünün şərtinə görə, hər hansı bir fabriklərinin və ya yaxud möhtəkiə "məxsus" olan kəndin baramaçıları qonşu kəndin "möhtəkiərlərinə" barama sata bilməzdi [99]. "Qurultayda" müəyyən edilmiş qiymət məzənnəsi kəndlinin barama məhsulunu satması üçün yeganə tədavül vasitəsi idi. O öz baramasını istədiyi qiymətə sata bilmirdi. Barama alğı-satqısında müxtəlif qaydalar mövcud

Barama

idi. Baraması olan kəndlilər öz məhsulunu nağd pula satır, [100] bəzən isə bir il əvvəl onlara verilmiş beh əvəzinə sadəcə olaraq onu tədiyyə kimi həmin şəxsə təhvil verirdilər [101].

Yaş barama satın alındıqdan sonra bilavasitə emal üçün hazırlanırdı. Deyildiyi kimi, yaş barama əvvəlcə boğulur, sonra isə qurudulurdu. Barama qurutmanın ən sadə üsulu, yuxarıda göstəriləyi kimi, onu günün altına sərmək idi. Kəndarlar arasında geniş yayılmış bu üsul o qədər də təkmil olmayıb məhsulun keyfiyyətinə mənfi təsir göstərirdi [102].

XX əsrin əvvəllərindən etibarən emal üçün alınan yaş baramanın qurudulması dədə-baba qaydası ilə günün altında deyil, əsasən buxar qüvvəsi tətbiq edilən xüsusi barama qurudulan müəssisələrdə həyata keçirilirdi [103]. Azərbaycanda istehsal edilən yaş baramanın 70-80 faizi buxar maşınları ilə boğulur və qurudulurdu [104].

Məlumdur ki, baramadan toxuculuqda istifadə etmək üçün ipək sapı hazırlanırdı. Azərbaycanda ipək sapı almaqdan ötrü onlarla kустar ipəksarıma, ipəkəyirmə müəssisəsi vardı. Belə müəssisələrdə ipəksarıma və ipəkəyirmə işi ibtidai üsulla keçirilirdi. İpək sapı əldə etmək üçün istifadə olunan əl iyi, əl cəhrəsi və sarıma dəzgahı əhali arasında geniş yayılmışdı. İpəksarıma dəzgahı, əl iyi və əl cəhrəsinə nisbətən daha təkmil idi. Onun özü iki cür: dörduclu və altıuclu cəhrəli olurdu. Bu dəzgaha xalq arasında "mançalıq" deyirdilər. Mançalıqdakı altıuclu cəhrə ayaq rıçaqı ilə hərəkətə gətirilirdi.

Ustalar baramadan ipək lifini açmaqdan ötrü mis və yaxud çuqun tiyandan istifadə edirdilər. Diametri 1 m olan iri tiyan gildən düzəldilmiş xüsusi sobanın üzərinə qoyulurdu. Sobanın qarşısında isə cəhrə yerləşdirilirdi. Diametri 1-1,5 m olan bu cəhrə torpağa bərkidilmiş iki ağac dayağın üzərində durardı. Dəzgah bilavasitə ayaq rıçaqı və cəhrənin uzun pedalı ilə hərəkətə gətirilirdi. Ümumiyyətlə, dəzgah barama açan tiyan, cəhrə, ayırıcı və məfil gözlüklərdən ibarət idi. Sarıma zamanı sap tiyandan ayırıcıya, oradan isə məfil gözlüklər vasitəsilə qarqaraya və nəhayət, cəhrəyə gedirdi.

Lifi baramadan açmaqdan ötrü əvvəlcə barama təmizlənir və müəyyən dərəcədə çeşidlənirdi. Bundan sonra barama açan tiyana su tökülürdü. Su qaynayana yaxın onun içinə ayran tökürdülər. Qaynama zamanı bütün çirk köpüyü ilə suyun üzünə çıxır və onu yığıb tullayırdılar. Bundan sonra su nisbətən şəffəfləşirdi. Görülmüş bu hazırlıqdan sonra barama tiyana tökülür və yumşaldılırdı [105]. Baramanı döyüb açmaq üçün xüsusi süpürgələrdən istifadə edilirdi. Barama sapının yapışqanı yumşalan kimi "mançalıqda" sarıma əməliyyatı başlayırdı.

Çeşidləmə və sapın sarınması zamanı yararsız hesab edilən baramanı isə kül, yaxud sabun ilə bişirdikdən sonra yuyub təmizləyir və ondan "pələ" hasil edirdilər. "Pələ" ən çox əl iyində əyirilirdi.

Yuxarıda təsvir etdiyimiz kустar dəzgahlarda işləyənlər mançalıqçı adlanırdı. Bu kimi dəzgahın hər biri peşəçi ustaya 15 manata başa gəlirdi [106].

"Mançalıq" sahibləri ipəkçiliklə məşğul olan kəndlərə gedir və kəndlilərin ipəyini sarıyırdılar. Sarıma haqqı olaraq pul, əksər hallarda isə ipəyin 1/10 və ya 1/12 hissəsinin alırdılar [107].

Baramanın adı sobalarda ağzıaçıq tiyanlarda yumşaldılması, onların qaynadılması, habelə sarıma prosesindəki namünasiblik nəticəsində sapa həddindən çox düyün düşürdü. Bütün bunlar istehsal edilən ipək sarpının keyfiyyətini xeyli aşağı salırdı. Texnikanın sadə və ibtidailiyi nəticəsində məhsul olduqca baha başa gəlirdi. Bu üsulla əldə edilən hər bir pud ipək yüz, yüz iyirmi manatdan artığa getmirdi.

Azərbaycanda kустar ipəkəyirmə əsasən üç üsulla: Cəhrə vasitəsilə, əyirmə dəzgahı və karas ilə həyata keçirilirdi. Birinci iki üsul çox ibtidai olsa da, əhali arasında geniş yayılmışdı.

"Karasların" meydana kəlməsi ilə yerli əyirmə dəzgahlarının sayı azalırdı. Hələ XIX əsrin 40-50-ci illərindən istifadə edilən karaslar 80-ci illərinin ortalarına kimi ipəkəyirmə sahəsində hakim mövqə tuturdu [108]. Lakin 80-ci illərin sonundan etibarən Azərbaycanda buxarla işləyən ipəkəyirmə müəssisələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, karaslar getdikcə öz əhəmiyyətini itirirdi. Kустar ipəkəyirmə dəzgahları və karaslar bu müəssisələrlə rəqabət apara bilmirdi. Buna görə də təbii olaraq hər üç növ əyirmə üsulu, "... tədricən məhdudlaşır və aradan çıxırdı" [109].

Azərbaycanda kустar ipəksarıma - ipəkəyirmə müəssisələrindən başqa yüzlərlə tənha kустarlar vardı. Onların böyük əksəriyyəti özlərinin barama məhsulunu, digər hissəsi isə, yuxarıda göstəriləyi kimi, kəndbəkənd gəzərək kəndlilərin əldə etdikləri baramanı sarımaqla məşğul olurdular.

Azərbaycanın görkəmli maarifpərvərin H.Zərdabi kустar mancalığın və peşəçi ustaların tənəzzülünü xarakterizə edərək yazmışdı: "Mancalıq uzun müddət fabriklə mübarizə etdi... Əlbəttə, mancalıq belə bir şəraitdə ipəksarıma fabriki ilə mübarizəni bacarmadı.... ipəksarıyan fabrik sahiblərinin çox hərislə aldıkları baramanın qiymətinin qalxması kустarları - sarıyıcıları öz sənətlərindən imtina etməyə və baramalarını fabrikə satmağa məcbur etdi [110]. Belə ki, Azərbaycanda ipək emalı sənayesi sahəsində fabrik istehsalının güclənməsi ölkədə kустar ipəksarıma - ipəkəyirmənin tənəzzül etməsinə və aradan çıxmasına güclü təsir göstərmişdir.

Beləliklə də Azərbaycanda XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ipəkçilik təsərrüfatının əsasını təşkil edən sahələrdə - tutçuluq, kumdarlıq və s. ənənəvi üsullarla yanaşı, baş vermiş təbəddülata uyğun olaraq məhsul istehsalı da artmışdı. Bununla da ipəkçilik kapitalist əmtəə istehsalı təsərrüfatının əsas sahələrindən birinə çevrilmişdi.